

Адреса для покликань: Педагогіка життя // Бразов Л. Батько. – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 271 – 280.

Олена Лобач

ПЕДАГОГІКА ЖИТТЯ

*Так далеко, так близько до серця людського,
Прихились, розпитай, про себе розкажи.
Серед тих, з ким ідеши, з ким долаєши дорогу,
Хай не кожен твій друг, та немає чужих.*

Леонід Петрович Бразов у 1938 році закінчив Полтавський учительський інститут. Два передвоєнні роки працював учителем української мови й літератури, тому так переконливо звучить його розповідь про шкільне життя тих часів у повісті „Пороги”. Він глибоко розкриває внутрішній світ і переживання довоєнного молодого покоління у повістях „Недописані сторінки” і „Такий довгий шлях”. Війна „свинцевим крилом” зачепила долю письменника й у повоєнні роки довелося залишити школу. Серед рідних і близьких були педагоги (сестра Лариса Петрівна викладала у середній школі, а дочка Лариса Леонідівна – у Полтавському педагогічному інституті), тому митець щиро вболівав за освіту, достеменно знав учительські болі й радощі, поразки й перемоги і створив неповторні й правдиві образи вчителів. На сторінках його творів ми зустрічаємося з учнями й учителями, викладачами й студентами вищої школи. Письменникові приємно зайвий раз згадати свою alma mater, подорожуючи з героями вулицями Полтави, і навіть відлік часу він як педагог починає не з січня, а з вересня (наприклад, у повісті „Вересень-жовтень”). Леоніда Петровича цікавлять питання виховання дитини в школі і родині, труднощі її становлення й розвитку. Він осмислює психологічні особливості кожної вікової пори, а також вічні проблеми відносин між різними поколіннями, що часто визначає композицію творів („Спогади для сина”, „Синова сторінка” і „Батькова сторінка”). Яким має бути ідеальний учитель? Як він живе? Про що мріє і на що сподівається? Як ставиться до себе і до іншого? А головне – *що саме* робить людину вчителем? На ці питання Леонід Петрович намагається дати відповідь у своїх творах.

В.М. Сорока-Росинський – директор відомої „республіки Шкід” звинувачував митців у тому, що вони зображували вчителів „нафаршированих усіма доброчинностями”, „аморфних, на білому тлі білими фарбами намальованих” [5, с. 117]. У творах Леоніда Петровича педагоги напрочуд реалістичні, з різноманітними характерами й долями: наполеглива й організована Лідія Іванівна, „безневинна” Галина Бродяна, підступний завідувач райвно Храпак („Ладен у ложці води втопити всіх, хто хоча б слово колись напроти мовив”), мудрий “учитель по заводу” Іван Васильович Демченко. Письменник добре знає, що „Життя складне, а людські слабкості – кому вони не властиві? Ось хоча б і вчителі, самою професією покликані служити взірцем для своїх вихованців. Хіба кожен з них – приклад...” [2, с. 129]. Найбільш повно представлені портрети вчителів у повісті „Пороги” і романі „Так далеко, так близько”, де вони є головними героями. Зрозуміло, що

митець віддає перевагу вчителям-філологам, бо й сам „палко любив мову й літературу, прагнув прищепити ці почуття дітям”.

Незважаючи на зовнішню несхожість, позитивних героїв єднає сенс життя, отой внутрішній стрижень, який не дозволяє зруйнуватися особистості у складних життєвих ситуаціях, надає їй цілісності, правдивості, ясності, внутрішньої краси („Хай будуть і найправильніші риси обличчя, й найстрункіша постать – лише цього, без внутрішньої краси, замало”). Привертає увагу те, що навіть обриси доль головних героїв – Лавріна Горішенка („Пороги”) і Валерія Крайничного („Так далеко, так близько”) – подібні. Обидва пройшли суворими фронтовими дорогами. Війна забрала не лише їхніх батьків, але й коханих (Катя і Марта загинули в Німеччині). Свято зберігаючи вірність коханню, вони взяли на виховання нерідних дітей-сиріт Сергійка й Оленку. Їм важко визначитися в родинному житті, саме з цим пов’язані помилки й негарзди у відносинах з жінками. Пригадаємо небажану близькість Лавріна Горішанка, яка обернулася на життєву трагедію: „Наступного ранку простував до школи, очей не підводячи. Йому здавалося, що всі знають про його ганьбу і показують услід пальцями. Він почував себе падлюкою, якого порядні люди сторонитися повинні” [1, с.13]. Валерія і Раю також не обійшли стороною тривалі непорозуміння, коли вчитель на власному досвіді переконався, що „злиття вуст – це ще не єднання сердець, не злиття душ” [2, с. 223].

Усім відомі занадто скромні умови життя вчителів. Прощка-п’яничка каже про дім Валерія Крайничного: „У квартирі в нього біднувато, гарнітура нема. ... Скрутнувато, мабуть, йому доводиться, бо що там учителю платять, а сторонніх заробітків ніяких”. Директор сільської школи Лідія Іванівна („Пороги”) помітила, що її будинок у запустінні, хоча чоловік був головою сільради: „У паркані дірки зяяли, хата почала в землю вростати, ніби в могилу опускалася”. Маленька зарплата – не головна причина бідної оселі, просто за роботою, учнями, їхніми батьками, громадськими дорученнями на облаштування свого побуту не вистачає часу („вгору глянути ніколи”), а легкі заробітки „чесній людині видихнути важко”.

Далі не будемо порівнювати схожість і відмінність учителів – героїв творів Л.Бразова, а зробимо реконструкцію його ідеалу справжнього вчителя. Зараз не модно казати про ідеали, бо прагнучи до індивідуалізації кожен налаштовується на бачення ідеалу в самому собі. Закритість, замкнутість, відсторонення, відчуження, автономність, яка межує з аутизмом, руйнують соціальну сутність особистості, яка стає Людиною лише у процесі спілкування, спів-буття, спів-життя, спів-чуття, спів-переживання з іншими. Всупереч моді Леонід Петрович продовжує нагадувати читачам про виняткову місію Вчителя: „Скільки людей на війні загинуло, а я все живу. Сказати б, якесь високе призначення маю, так ні”. „Маєш. – заперечив дід Терентій. – Дітей учити” [2, с. 339].

Письменник характеризує вчителів устами інших героїв: „Золотий хлопець, світ обійдете – такого не знайдете. Не п’є, не гуляє. ... Аскет, схимник, ідеаліст... Це ж чистота незаймана і соромливість дівоча. Словом, янгол

безтілесний, а не хлопець” (Прус) [1, с. 8]. До вчителя завжди висували високі морально-етичні вимоги: „...від учителя цього не чекала [нечесності й непорядності]. Був же так літературою захоплений, такі зворушливі історії про героїв благородних розповідав. Лицемір... Її наче обдурили в найкращих сподіваннях” (Саша). Але коли героїня переконалася в помилковості своїх висновків, зраділа до глибини душі, до найпотаємніших куточків серця, ніби знов затьмарений світ очистився або знайшов втрачені орієнтири, і поспішила в листі до вчителя вибачитися за те, що погано про нього подумала [там само, с. 168]. Ницим людям „приємно думати про іншого погано, навіть про вчителя”. Педагог намагався за будь-яких умов не порушувати моральних норм, не жити за законами подвійної моралі, коли учням проповідуєш одне, а сам робиш інше, коли слово й діло крутяться на паралельних орбітах. Тому вчитель „слів на вітер не кидає”, на роль сексота „не підходить”, „не звик, щоб на нього дивилися, як на пройдисвіта”, знає, що „хитруваннями нічого не доб’ємося, ...а от свій авторитет ...підірвемо”.

Одним з найголовніших якостей педагога, вважає Леонід Петрович, є любов до дітей, з якими він легко знаходить спільну мову, викликає в них довіру („гасає вчитель з кутка в куток, а дикувата Оленка на плечах у нього аж захлинається”), переживає їхні успіхи і невдачі („Бувало, поставить погану оцінку, а сам аж на виду міниться, так йому прикро”), вірить у дітей („В нашій справі головне – наполегливість і віра”), щирий з ними („Біда лише, що іноді й на щирість ми починаємо дивитися як на рудимент, котрого в наш машинізований час вигідніше позбутися”). Для учителя учні – його родина, з ними він і в школі, і вдома, йому подобається дитячий гамір, цікаво спостерігати за дітьми годинами – „це заняття йому не набридало.... А взагалі, любив малечу. Адже серед неї панувала сама безпосередність у її чистому, первозданному вигляді, що роками вдається зберегти, і то далеко не кожному, хіба що в якихось мікроскопічних частинках” [2, с. 339]. Позитивний погляд учителя на молодь допомагає „відрізнити в своїх учнях істотне від другорядного, природне від наносного”. Він переконаний, що зовнішнє – це тимчасове, бо „у своєму загалі і своєю суттю, отим найголовнішим, що визначає людину, її серцевиною сучасна молодь була нічим не гірша від тієї, до якої належав сам. Щоправда, іронічніша, самовпевненіша, стриманіша у проявах почуттів” [там само, с. 244].

Своє найголовніше завдання справжній учитель убачає у вихованні дітей, щоб негативні „паростки” не перетворилися згодом на „огидні покручі”. Цікаво, що на сторінках творів Леоніда Петровича ми не бачимо вчителя на уроці (він лише готується до уроків, перевіряє зошити, звітується про успішність, прагне її покращити, тощо), ймовірно, тому, що не навчання, а саме виховання дитини – його істинне покликання. Проте виховання – не виконання методичних рекомендацій і приписів. Це складна щоденна співпраця з дитиною, її пізнання, а головне – наполеглива робота над собою через самоспокутування, самокритику, самоконтроль, чесну пораду з „внутрішнім голосом” („аж самому смішно стало від такого свого пояснення”). Справжній учитель шанує особистість дитини, не принижує гідності навіть дошкільняти.

Прислухаємося до вирішення конфліктної ситуації Ніною Микитівною – матір'ю Лавріна, вихователькою дитячого садочка: „Завтра удвох підемо на денний сеанс. А то ж вас, обох чоловіків, дома не буде, а я одна боюсь”. Аргумент було наставлено такий, що Сергійко мусив погодитися” [1, с. 174].

Виховання дітей залежить від сім'ї, від домашньої атмосфери, де панують любов і злагода („Коли живий був тато. Мама ніколи не гнівалася. І співати любила. Одну пісню закінчить, другу починає”) [3, с. 180]. Дитину шкода, коли „сварки між господарями ... спалахують без видимих причин”, „Ніби не чоловік і жінка, а найзліші вороги”. Тому вчитель несе відповідальність за виховання не лише учнів, але й батьків, які „переклали всі турботи про сина на вчителів, на школу, на стару тітоньку і вважають це нормальним”; не згодний, коли від діда відщуралися „рідний син і невістка. І що діда можна позбавити онука. Можливо, єдиної радості в житті” [2, с. 208].

Великого значення у вихованні дитини письменник надає книзі, яка розкриває їм правила життя, дає змогу визначити життєве кредо: „...не всякому бажанню слід піддаватися, а то рабом його станеш, – вчитав в одній книжці” [там само, с. 8]; „Правда рано чи пізно однаково тебе наздожене, від неї не сховатися, згадалися Сашкові слова з книги”. Тому головні герої – вчителі літератури, які мають дитину „до книги нахилити”.

У творах Леоніда Петровича розпорошені дуже цікаві психологічні спостереження. Зокрема, лише в романі „Так далеко, так близько” знаходимо такі психологічні перлинки: „...в кожному з нас від народження довіра до всього закладена, а вже досвід життєвий потроху її вкорочує” [с. 19]; „Від дітей... не так просто щось утаїти. Спостережливості їм вистачає, а висновки, навіть з найдрібніших деталей, натяків, недомовок теж уміють робити” [с. 102]; „зняковіла. Мовби переступила ту невидиму межу, за якою зосталося дитинство. В нашому житті наставала інша пора – юність” [с. 16]; „Колись турботи, як пташина згряя, відлітали, не полишаючи сліду, а тепер осідали в душі, ні-ні, та й нагадували про себе. Значить, молодість відшуміла...” [с. 273]; “є натури надзвичайно чутливі. Знаєте, як музичний інструмент – ще тільки руку до нього простягнеш, а струни вже бринять. Хоча не кожне вухо цей звук уловить, треба мати тонкий слух” [с. 219].

Найістотнішою рисою характеру вчителя є працелюбність. Вчителі, на думку Леоніда Петровича, мають „золоті руки”, їм не чуже будь-яке ремесло (столярне, слюсарне, робота в друкарні, ремонт електроприладів, тощо), бо байдикувати не звикли і не можуть („поки людина живе, мусить трудитися”). Вражає шанобливе ставлення вчителя до школи, що „нагадувала корабель, який, розпустивши вітрила, вирушає в далеке плавання”, за школою скупають як за живою істотою („Все нагадує школу”), вона приходиться у снах як кохана дівчина, її захищають як матір, як найкращого друга, як Батьківщину. Коли німці зайняли школу, Лідія Іванівна пішла її визволяти: „Це школа! Це ж для дітей...”, – але ... „свинцю розпаленого ковтнула” [1, с. 83].

Педагогові притаманне уважне, делікатне й інтелігентне ставлення до інших, особлива повага до жінки, до матері. Вони допомагають, не обминають, ніяковіють і виправдовуються, коли не можуть виконати чийогось прохання,

переживають, щоб не образити людину своїм недоречним словом чи нетактовністю, захищають інших: „Милиця, кинута Лавріном, врізається в двері з такою силою, що аж скло з шибок посипалося. Лаврінове здається, що плаче... Він дивиться на його неприродно коротке тіло, і такий жаль здавлює серце, що ладен би свою ногу віддати...” [1, с. 125]. Письменник неодноразово наголошує, що у спілкуванні вчитель тримає себе в руках, не виказує невдоволення, намагається зберегти спокій і ввічливість, у скрутних ситуаціях може „звести все до жарту”, хоча складно, бо „нагортається роздратування” і „досі зашпори не відійшли”. Для педагога не має значення посада і соціальний статус людини, „на будь-яку тему можна побесідувати, не остерігаючись, що відвернеться, або почне не путь істинну наставляти”(Прошка) [2, с. 67]. Він тонко аналізує людей. Наприклад, очі Раї „нічого не виражали, ніяке почуття в них не світилося, хіба що насмішкуватість. Власне, це не почуття, а властивість характеру, сам себе поправив, така вже професійна звичка виробилася” [там само, с. 108]. Здавалося б, що такі риси свідчать про м'який характер, але це не так. У вчителеві гармонічно поєднуються чутливість до потреб іншого і твердість у доланні зла і несправедливості: „Усім єством відчув, як прошуміли над ним свинцеві крила смерті. Серце закалатало, руки отерпли... Але наступної миті, ще повний страху, та вже й радості від того, що живий, він біг далі. Десь там жде не діждеться зв'язку командир батареї. Швидше! Швидше!” [1, с. 61]; „Залізна Лаврінова рука так здавила йому горло, що дихати не було чим”, „Вони (Валерій і грабіжник) зчепилися в клубок, б'ючи один одного, стараючись поцілити в найболючіше місце... Зненацька в плече мовби розпечений гвіздок увігнали, сорочка враз змокріла” [2, с. 168].

Леонід Петрович у своїх творах змальовує образи вчителів не за професією, а за життєвим покликанням. Найбільш рельєфно їх представляють матуся й бабуся Данилівна (так її шанобливо називають) та Іван Васильович Думченко – прості робітники („Недописані сторінки”). Вражає, скільки в них мудрості, продиктованої чистим серцем, тверезим розумом і щирою любов'ю до сина, онука, молоді людини: „...це надто ревне опікування дратувало хлопця, бо самостійність обмежувало, але розумів, що було воно любов'ю викликане, тим-то й гальмував невдоволення” [1, с. 282].

Професіоналам треба ще повчитися у них майстерності виховання, глибокому знанню перевіреної віками і власним досвідом педагогіки життя. Бабуся дбала про те, щоб дитина ніколи не була свідком конфліктів між дорослими; не звертала уваги на певні недоречності („мовби нічого й не почула”); тактовно залишала наодинці для вирішення складних проблем; давала принципову оцінку вчинкові („звинуватила в черствості і в багатьох гріхах”); бідкалася, переконувала, контролювала, нагадувала („Матері дома нема, а він байдикує. Мабуть, і який завтра день, забув за гулянкою? ... А глянь на календар, яке число завтра” – 1 вересня); напучувала й наказувала („А Богдані передаси від мого імені, що ноги не зламає, як до сина прийде”); сердилася („Цить! – стукнула бабуся кулаком по столу. Як видно, всі докази вона вже вичерпала”); визнавала свою провину („Прости мене, стару”, – заплакала

Данилівна”); повчала („Людина мусить бути великодушною”, „Хто мовчить, той двох навчить”).

Дещо інший стиль виховання в Івана Васильовича Думченка, поміркований, розважливий: „Вузлик такий, що спроста не розв’язати... Почуття людські – річ делікатна, тут із сокирою нічого не доб’єшся. ...Давай спільно поміркуємо. Не гарячкуй”, – заспокоїв”; „У кожного покоління свої випробування. Вся штука в тому, щоб їх з честю витримати”. Він майстерно використовує так званий непрямий вплив на юнака, хоча й не знає про існування такого педагогічного прийому: „Батько, в останні хвилини, про дружину думаючи, щастя їй бажав. Хоча б і з іншим. Якщо любив її посправжньому. У всякому випадку, фронтовики так собі мислили...”, „Кланяйся бабусі, – сказав Іван Васильович. – І матері, – додав”. Він не поспішав з порадою, не виправдовував, давав змогу юнакові самому вирішувати, міркував вголос, глибше пояснював ситуацію, знаходив ті її грані, які можна побачити лише серцем: матері довелося вибрати не між чоловіком і сином, а „Між материнським почуттям до тебе і твоїм благом” [там само, с. 304-306].

Леонід Петрович помітив цікаву психологічну закономірність – знаходження сенсу життя в іншому змінює навіть аномальну особистість: „З приходом онука в житті його з’явився сенс. О, то велика справа, якщо воно не минає безцільно, якщо в ньому є осердя, внутрішній стержень, що тримає тебе на світі, коли ти когось ждеш, на щось надієшся! Для Прошки мовби сонце після глибокої ночі засвітилося. Він начебто скарб знайшов і тепер тремтів над ним, боячись втратити” (Прошка) [2, с. 192]. Навіть Прошка став на світ дивитися очима вихователя, який відповідає за дитину, з якою „добре буде пішечки містом помандрувати. Ого, скільки можна цікавого побачити! Пробігаєш повз, не звертаєш уваги, бо все ніколи, поспішаємо, справами щоденними заклопотані, а ти зупинися хоч на мить, прочитай, що на дошці меморіальній написано, чиї імена згадуються” [там само, с. 195].

І, врешті решт, Леонід Петрович відкриває, винаходить ту серцевину, провідну якість, ознаку, глибинну сутність, що робить людину саме вчителем. Мені здається, це справжнє відкриття, про яке навіть у науковій педагогічній літературі не завжди прочитаєш. У сучасній педагогіці це називається „глобальне мислення”, а на думку Леоніда Бразова, – глобальна відповідальність учителя. Слабкодухі люди бояться відповідальності: „Бо нема нічого гіршого, як *відповідати за когось. Але доводиться, так життя влаштоване, що всі один з одним зв’язані* (виділено О.Л.). Ех, як би можна було покладатися тільки на себе, тільки собі довіряти!” (Григорій Пуцьвірок) [там само, с. 117-118]. А вчитель йде їй назустріч, він несе на своїх плечах відповідальність за себе і свою роботу, за предмет, який викладає, і за школу й освіту в цілому, за помилки свої, колег, батьків і близьких учнів, – одним словом, за світ дорослих перед дитинством. Проте, було б надто просто тримати відповідь перед людьми і власною совістю лише за сектор „Дорослі – діти”. І вчитель не заспокоюється, не зупиняється, його хвилюють проблеми й долі дорослих – п’янички, інваліда, який просить милостиню на дорозі, робітника, дільничого, сусіда, випадкового перехожого... Ніхто від нього не

вимагає глобальної відповідальності, він сам взяв її на себе, бо „якщо не я, то хто саме?”...

„Так далеко, так близько до серця людського,... Хай не кожен твій друг, та немає чужих”! Немає чужих, не було і ніколи не буде, бо „кожен з нас прокладає все нові стежки, котрі, зрештою, зливаються в магістральні шляхи... Але й не всі старі слід бездумно й безжально затоптувати. Адже мета у всіх одна, хоча й прямуємо до неї... різними маршрутами. Погано, незручно, тісно їхати в переповненому вагоні, та не дуже весело і в порожньому. Коло попутників не повинно вужчати аж до смерті” [2, с. 147]. Всі пов’язані одне з одним і „Хочеться сподіватися, що на нашій прекрасній і багатостраждальній планеті зла, неправди, ненависті стає все менше. Мабуть, це й справді так, інакше б довелось визнати, що людство у своєму розвитку пішло не тим шляхом” [там само, с. 230-231]. Учитель відповідає не лише за все живе, але й неживе, за всю планету, за весь Всесвіт, щоб кожна дитина могла „набігавшись, упасти на землю, розкинути руки й ноги і завмерти”, вдивляючись „в бездонну блакить, що напнулася над нею, ніби якийсь неосяжне шатро”...

Скажуть, що Леонід Петрович Бразов – ідеаліст? Ні, справжній реаліст, тому що реальність існуватиме лише тоді, коли в суспільстві вивершується Учитель-Атлант, Учитель-Стрижень з духовним відчуттям глобальної відповідальності.

Література

1. Бразов Л. Пороги: Повісті. – К.: Рад. Письменник, 1972. – 332 с.
2. Бразов Л. Так далеко, так близько. – К.: Рад. Письменник, 1981. – 344 с.
3. Бразов Л. Такий довгий шлях: Повісті. – К.: Рад. письменник, 1984. – 413 с.
4. Бразова Л.Л.
5. Сорока-Росинский В.М. Не халдеи, а учителя // Учитель: Статті. Документи. Педагогический поиск. Воспоминания. Страницы литературы / Ред.-сост. Д.Л.Брудный. – М.: Политиздат, 1991. – С. 117 – 121.